

ΙΣΤΟΡΙΑ. — Τὰ Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα ὡς ἱστορική πηγή, ὑπὸ τοῦ Ἐντεπιστέλλοντος Μέλους κ. Ν. Οἰκονομίδη*.

Ἡ ἀνακοίνωση αὐτὴ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ δείξει ὅτι τὰ βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα, ἱστορική πηγὴ γνωστὴ καὶ πολυχρησιμοποιημένη ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα, παρουσιάζουν τώρα ἕνα καινούργιο καὶ ἀνανεωμένο ἐνδιαφέρον γιὰ δύο κυρίως λόγους. Πρῶτον, γιὰτὶ ὁ ἀριθμὸς τους ἀυξήθηκε σημαντικὰ χάρις σὲ πρόσφατα καὶ καλοδημοσιευμένα εὐρήματα· ἔχουμε πιά στὴ διάθεσή μας μιὰ κρίσιμη μάζα, ἢ ὅποια μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε τὸ σφραγιστικὸ ὕλικὸ μὲ νέο μάτι καὶ μὲ νέες, ποσοτικές, μεθόδους. Καὶ δεῦτερον, γιὰτὶ μποροῦμε σήμερα νὰ ἀκολουθήσουμε μεθόδους, ποὺ ἤδη ἐφαρμόζονται στὴ μοντέρνα νομισματική, ποὺ εἶναι τόσο συγγενικὴ πρὸς τὴ σφραγιδολογία, καὶ νὰ θέσουμε στὰ μολυβδόβουλλα καινούργια ἐρωτήματα ποὺ ἴσως ὀδηγήσουν στὴν ἀνανέωση ὀρισμένων θεμάτων τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας ἢ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Βυζαντινῆς τέχνης¹.

Χρειαζέται ἴσως ἐδῶ νὰ ὑπενθυμίσω γιὰ ποιοὺ ὕλικὸ μιλάμε.

Ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἀρχαῖοι καὶ μεσαιωνικοὶ λαοί, οἱ Βυζαντινοὶ χρησιμοποίησαν εὐρύτατα τὴ σφραγίδα γιὰ νὰ κλείσουν καὶ νὰ ἀσφαλίσουν τὶς ἐπιστολές τους ἢ γιὰ νὰ βεβαιώσουν τὴ γνησιότητα τῶν ἀνοικτῶν ἐγγράφων, π.χ. τῶν προνομίων, ἢ γιὰ ἄλλες δευτερεύουσες χρήσεις, ὅπως π.χ. τὸ κλείσιμο τῶν δεμάτων τοῦ μεταξιοῦ ποὺ γινόταν μὲ τὶς σφραγίδες εἰδικῶν ὑπαλλήλων, τῶν κομμερκιαρίων. Σφράγιζαν καὶ μὲ κερὶ, ἐξ αἰτίας ὅμως, ὑποθέτω, τῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν, προτιμοῦσαν τὶς μετἀλλινες σφραγίδες· χρυσὲς γιὰ τὸν αὐτοκράτορα μόνον σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, ἀργυρὲς πολὺ σπάνια γιὰ τοὺς δεσπότες, καὶ κυρίως μολυβένιες, γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν πατριάρχη ὡς τὸν τελευταῖο ὑπῆκό του. Ἀκόμη κι ὅσοι ἦταν ἀγράμματοι χρησιμοποιοῦσαν μολυβένια σφραγίδα γιὰ νὰ κλείνουν τὰ

* Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Byzantine Lead Seals as a Historical Source*.

1. Μεθοδολογικὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων· πρβλ. τὶς ἀνακοινώσεις ποὺ παρουσιάσθηκαν στὴ συνάντηση τῆς Washington τὸν Αὐγούστο τοῦ 1986: *Studies in Byzantine Sigillography*, ed. Ν. Οἰκονομίδης, Washington D.C. 1987.

1

2

3

α

β

γ

4

5

6

7

8

α

β

γ

9

μηνύματα που έστελναν. Υπάρχουν πολυάριθμα ανώνυμα μολυβδόβουλλα τών οποίων ή έπιγραφή ζητούσε από τόν παραλήπτη νά κοιτάξει τò γράμμα για νά μάθει ποιός είναι ó άποστολέας (πρβλ. πίν. Α, άρ. 1). τὰ τελείως άπρόσωπα μολυβδόβουλλα αὐτὰ χρησιμοποιοῦσαν προφανῶς οί έπαγγελματίες γραφεῖς για νά κλείνουν τίς έπιστολές που έγραφαν για λογαριασμό τών άγράμματων πελατῶν τους. Άλλες σφραγίδες, που είναι κι αὐτές ανώνυμες και έχουν μόνο εικόνες χωρίς έπιγραφή, πιθανόν νά χρησιμοποιοῦνταν γ.ά τόν ίδιο σκοπό (βλ. πίν. Α, άρ. 2).

Οί πιό πολλές σφραγίδες είναι προσωπικές. Με τò βουλλωτήριο, ένα σιδερένιο έργαλειό που έμοιαζε με τανάλια και που είχε τίς δύο έσωτερικές όψεις τών άκρων του χαραγμένες, συμπιζε κανείς μικρούς μολυβένιους δίσκους διαμέτρου συνήθως 1-5 εκατοστῶν στους οποίους άποτυπωνόταν ή σφραγίδα — εικόνες, μονογράμματα, σταυροί και κυρίως έπιγραφές, που επέτρεπαν νά ταυτισθεῖ συνήθως με βεβαιότητα ó ιδιοκτήτης τοῦ βουλλωτηρίου: όνομα, τιμητικοί τίτλοι, διοικητικές θέσεις, έπώνυμο — ότι δηλαδή βρίσκει κανείς σήμερα σέ ένα έπισκεπτήριο, που μπορεί νά είναι περισσότερο ή λιγότερο έκτενές.

Άν σκεφοῦμε τώρα ότι τὰ Βυζαντινά άρχεῖα χάθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους ενώ αντίθετα οί σφραγίδες είναι πολυάριθμες — καμμιά έξηνταριά χιλιάδες υπολογίζονται σήμερα² κι ó αριθμός τους συνεχῶς αύξάνει — καταλαβαίνουμε άμέσως τή σημασία τους για τή μελέτη τῆς προσωπογραφίας και τών διοικητικῶν θεσμών τῆς Βυζαντινῆς αυτοκρατορίας.

Έτσι αντιμετώπιστηκαν τὰ μολυβδόβουλλα από τήν έποχή τοῦ G. Schlumberger, που θεμελίωσε τή μελέτη τους στις τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα³. Με τò ίδιο πνεῦμα έργάσθηκε ó δικός μας Κ. Κωνσταντόπουλος⁴, ó Β. Pančenko τοῦ Ρωσικοῦ Άρχαιολογικοῦ Ίνστιτούτου τῆς Κωνσταντινούπολης⁵, ó N. Lihačev, που

2. Τόν αριθμό αυτό προτείνει ó W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, 1. Teil, Kaiserhof, Wien 1978, 34.

3. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884.

4. Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντινά μολυβδόβουλλα τοῦ έν 'Αθήναις 'Εθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου, έν 'Αθήναις 1917 (άνάτυπο από τή Διεθνή 'Εφημερίδα Νομισματικῆς Άρχαιολογίας 5-10) τοῦ ίδιου, Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα. Συλλογή Άναστασίου Κ. Π. Σταμούλη, 'Αθήνησι 1930.

5. Β. Α. Pančenko, *Katalog molivdovulov*, Sofia 1908 (άνάτυπο από τὰ *Izvestija Russkago Arheologičeskago Instituta v Konstantinopole* 1903, 1904, 1908).

χρησιμοποίησε τις σφραγίδες ως πηγή για τη μελέτη τῶν εικονογραφικῶν τύπων τῆς Παναγίας, κ.ἀ.⁶. Ἡ διοικητικὴ ἱστορία καὶ γεωγραφία καθὼς καὶ ἡ προσωπογραφία ἀποτελοῦν ἐπίσης τοὺς κύριους πόλους ἐνδιαφέροντος τῶν ἔργων τοῦ V. Laurent⁷, τοῦ W. Seibt⁸ καὶ τῶν Γ. Ζάκου καὶ Ἀ. Βεγλερῆ⁹.

Πέρα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση, ἡ ὁποία παρουσιάζει συχνὰ σοβαρὲς δυσκολίες, τὸ κύριο πρόβλημα τῶν σφραγίδων εἶναι ἡ χρονολόγησή τους, ποὺ βασίζεται μόνο στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση, στὸ στυλ. Ἐγινε προσπάθεια χρονολόγησής με τὰ ἰσότοπα τοῦ μολυβιοῦ, ἡ μέθοδος ὅμως αὐτὴ δὲν ὀδηγεῖ σὲ ὀριστικὰ ἀποτελέσματα, διότι τὰ ἰσότοπα ἐπιτρέπουν νὰ καθορισθεῖ πότε σχηματίσθηκε τὸ μετάλλευμα, ὄχι πότε χρησιμοποιήθηκε τὸ μολύβι αὐτὸ γιὰ νὰ σφραγισθεῖ ἓνα δεδομένο ἔγγραφο¹⁰. Ἀναγκαζόμαστε λοιπὸν νὰ καταφεύγουμε στὶς σφραγίδες ποὺ περιέχουν ἀναμφισβήτητες χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Ἐκατὸν ἐξήντα δύο ἀπὸ αὐτὲς συγκεντρώθηκαν πρόσφατα σὲ ἓνα τομίδιο¹¹, ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση γιὰ εὐκόλες καὶ ἀντικειμενικὲς χρονολογήσεις τῶν μολυβδοβούλλων. Συχνά, οἱ χρονολογημένες αὐτὲς σφραγίδες ἔχουν μιὰ ἀπεικόνιση τοῦ αὐτοκράτορα, τὸν ὁποῖο μπορούμε εὐκόλα νὰ ταυτίσουμε χάρις στὴν ἐπιγραφή ἢ συγκρίνοντάς τον με νομίσματα. Βέβαια δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι τὸ στυλ τῶν διάφορων χαρακτῶν δὲν ἐξελίχθηκε πρὸς μιὰ

6. N. P. Liháčev, *Istoričeskoe značenie italo-grečeskoj ikonopisi izobraženija Bogomateri*, Peterburg 1911. Οἱ εἰκονογραφικοὶ τύποι τῆς Παναγίας στὶς σφραγίδες ἀπασχόλησαν πρόσφατα καὶ τὸν W. Seibt, *Der Bildtypus der Theotokos Nikopoios. Zur Ikonographie der Gottesmutter-Ikone, die 1030/31 in der Blachernenkirche wiederaufgefunden wurde*, Βυζαντινὰ 13/1 (1985) 549-564 καὶ *Die Darstellung der Theotokos auf byzantinischen Bleisiegeln, besonders im 11. Jahrhundert*, στὶς *Studies in Byzantine Sigillography*, 35-56.

7. V. Laurent, *La Collection Orghidan*, Paris 1952. — V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*, Città del Vaticano 1962. — V. Laurent, *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin*, V/1-3, L'église, Paris 1963-1972 καὶ II, L'administration centrale, Paris 1981.

8. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel*.

9. G. Zacos-A. Vegler, *Byzantine Lead Seals I/1-3*, Basel 1972. — G. Zacos, *Byzantine Lead Seals, II*, Bern 1984.

10. Cécile Morrisson, *Sceaux byzantins inédits de la collection Henri Seyrig*, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 1986, 429 κέξ. Τῆς ἰδίας, *Numismatique et Sigillographie*, στὸν συλλογικὸ τόμο *Studies in Byz. Sigillography*, 1-25.

11. N. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington D.C. 1986.

μόνο κατεύθυνση και ομοιόμορφα μέσα στους αιώνες. Τρεις αυτοκρατορικές σφραγίδες, τῶν ὁποίων ἡ χρονολόγηση δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ, ἀποδεικνύουν τὴν ἀποψη αὐτὴ καλύτερα ἀπὸ ὁποιοδήποτε θεωρητικὸ ἐπιχείρημα (πίν. Α, ἀρ. 3, α-γ).

Τὰ μολυβδόβουλλα ἀποτελοῦν πηγὴ πρωταρχικῆς σημασίας πρῶτα ἀπ' ὅλα γιὰ θέματα διοικητικῆς ὀργάνωσης. Συχνὰ θέτουν ἀναπάντεχα προβλήματα ἱστορικῆς γεωγραφίας. Ἄς πάρουμε γιὰ παράδειγμα τὴ σφραγίδα τοῦ Μιχαὴλ Καταφλῶρον, βασιλικῆς κουράτωρα τοῦ Μαντζικέρτ καὶ τῆς «Ἔσω Ἰβηρίας» (πίν. 1, ἀρ. 4). Τὸ Μαντζικέρτ (σήμερα Malazgirt), κοντὰ στὴ λίμνη Van, εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ μεγάλη Βυζαντινὴ ἤττα τοῦ 1071, ποῦ ἄνοιξε τὶς πόρτες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας στοὺς Τούρκους. Ἡ Ἔσω Ἰβηρία ὅμως; Ἔνα εἶναι βέβαιο χάρη στὴ σφραγίδα αὐτή, ὅτι ἡ Ἔσω Ἰβηρία πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ σχετικὰ κοντὰ στὸ Μαντζικέρτ, καὶ ὅτι δὲν μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ Taik (ποῦ ὡς τώρα ἔχει θεωρηθεῖ ὡς τὸ μόνο Βυζαντινὸ θέμα Ἰβηρίας¹²) καὶ ἀκόμη λιγότερο μὲ τὴ βορειότερη Γεωργία, τὴν ὁποία ὁ Σκυλίτζης φαίνεται νὰ ἀποκαλεῖ ἐνδοτέρω Ἰβηρίαν¹³. ἐφόσον ὁ Μιχαὴλ ἦταν «βασιλικὸς κουράτωρ», καταλαβαίνουμε πῶς ἦταν διαχειριστὴς αὐτοκρατορικῶν κτημάτων ποῦ ἀναγκαστικὰ θὰ βρισκόντουσαν σὲ μίαν μόνο περιοχὴ (ὅλες οἱ γνωστὲς ἐπαρχιακὲς κουρατωρεῖες εἶναι γεωγραφικὰ περιορισμένες¹⁴). Γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ὀνομασία «Ἰβηρία» σὲ μίαν ἀναμφισβήτητα ἀρμε-

12. Γιὰ τὸ θέμα Ἰβηρίας καὶ γιὰ τὰ ἄλλα Βυζαντινὰ θέματα τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου στὴν Ἀρμενία, βλ. τὰ ἀκόλουθα σχετικὰ πρόσφατα δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπει ν'ἔχει στὸ νοῦ τοῦ ὁ ἀναγνώστης ὅταν διαβάξει τὰ παρακάτω: K. N. Yuzbashian, *L'administration byzantine en Arménie aux Xe-XIe siècles*, *Revue des Etudes Arméniennes* 10 (1973-74) 139-183. — V. A. Arutjunova-Fidanjan, *Armjane-halkidonity na vostočnyh granicah Vizantijskoj imperii XI. v.*, Erevan 1980 (μὲ ἀπαρίθμηση τῶν παλιότερων δημοσιευμάτων τῆς ἴδιας). — X. Μπαρτικιάν, *Γιὰ τὸν Ἰβηρικὸ στρατὸ καὶ τὸ Βυζαντινὸ θέμα Ἰβηρία*, *Βυζαντινὰ* 13/1 (1985) 467-477.

13. Ioannis Scylitzae, *Synopsis historiarum*, ἐκδ. I. Thurn (Βερολίνο-Νέα Ὑόρκη 1972), 339⁷⁶. Γεώργιον τὸν τῆς ἐνδοτέρω Ἰβηρίας ἄρχοντα. Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὶς διαπραγματεύσεις στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ Σκυλίτζης, μετεῖχε καὶ ἄλλος ἓνας Γεώργιος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Anzevacik' στὸ Vaspurakan (E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Bruxelles 1935, 157). Συνεπῶς δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχει ἐδῶ κάποια σύγχυση.

14. Πρβλ. N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe-Xe s.*, Paris 1972, index. Μόνο ὁ κουράτωρας ἀρμενικῶν θεμάτων φαίνεται νὰ ἔχει γεωγραφικὰ ἐκτεταμένη

νική περιοχή¹⁵ νομίζω ότι πρέπει να θεωρήσουμε πώς ο όρος χρησιμοποιείται καταχρηστικά για να δηλώσει, όπως και σε άλλα Βυζαντινά κείμενα, τον τόπο που κατοικείται από ορθόδοξους Ἀρμενίους (Χαλκηδονίτες), τους οποίους συχνά οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν Ἰβηρες· αυτό έχει υποστηριχθεί ἐδῶ και κάμποσα χρόνια¹⁶. Ἴσως να ὑπάρχει κι ἄλλη ἐρμηνεία πού να βασίζεται στήν πολιτική ἱστορία τῶν σχέσεων τῆς περιοχῆς αὐτῆς με τὸ Γεωργιανὸ κράτος και στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ἡ περιοχή πέρασε στοὺς Βυζαντινοὺς.

Ἡ ὑπαρξη μιᾶς δεύτερης Βυζαντινῆς διοικητικῆς περιοχῆς με τὸ ὄνομα Ἰβηρία, τῆς «Ἐσω Ἰβηρίας», πολὺ νοτιώτερα ἀπὸ τὸ Taik, σὲ ἀρμενοκρατούμενη περιοχή, θὰ ὀδηγήσει φυσικὰ σὲ πολλὲς ἀναθεωρήσεις τῆς διοικητικῆς ἱστορίας τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου. Πρὸς τὸ παρὸν ἀξίζει ἴσως νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ περίφημος «ἰβηρικὸς στρατὸς», τὸν ὁποῖο διέλυσε ὁ φοροεισπράκτορας Λέων Σερβλίας ἐπὶ Κωνσταντίνου Μονομάχου γιὰ νὰ αὐξήσει τὰ κρατικὰ ἔσοδα, δὲν ἀποκλείεται νὰ βρισκόταν σ' αὐτὴ τὴν ἔσω Ἰβηρία· ἱστορικοὶ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ἔκφραση ἰβηρικὸς στρατὸς δῆλωνε ἀρμένιους στρατιῶτες¹⁷ και ὁ Κεκαυμένος τοποθετεῖ τὴ δράση τοῦ Σερβλίας στὸ νότο, στήν Ἰβηρία και τὴ Μεσοποταμία, και ὄχι στὸ Taik¹⁸. Ἀλλωστε, τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ δημιουργήθηκε ἡ κουρατωρεία τῆς ἔσω Ἰβηρίας ὡς συνέπεια τῶν μέτρων τοῦ Σερβλίας· γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλες πηγές ὅτι και παλιότερα τὰ δημευόμενα κτήματα ἀρμενίων στρατιωτῶν μπορούσαν νὰ δοθοῦν σὲ κουρατωρεῖς¹⁹. Ὅπως και νάχει, τὸ πρόβλημα ἔχει τεθεῖ· οἱ εἰδικοί τοῦ ἀνατολικοῦ συνόρου τοῦ Βυζαντίου ἄς δώσουν ὀριστικότερες ἀπαντήσεις.

δικαιοδοσία· ἀλλὰ και με τὸν ὄρο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐννοοῦσαν οἱ Βυζαντινοὶ μιὰ περιορισμένη περιοχή, ἐφόσον ὑπάρχουν και κριτὲς ἀρμενικῶν θεμάτων (σελ. 345, σημ. 328). — Βεβαίως ὁ Μιχαήλ αὐτὸς δὲν ἔχει καμμία σχέση με τοὺς κουράτωρες τῶν ἀρχόντων, πού ἀναφέρει ὁ Σκυλίτζης (367₆₇) και οἱ ὁποῖοι ἦταν διαχειριστὲς ἰδιωτικῶν κτημάτων τοπικῶν ἀρχόντων: I. Ševčenko, *Byzantion* 35, 1965, 571, σημ. 3.

15. Ἡ κοιλάδα πού χωρίζει τὶς Ἰβηρικὲς ἀπὸ τὶς Ἀρμενικὲς ἐποικίσεις ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ τὸν Robert Edwards, *The Vale of Kola: The Final Preliminary Report on the Marchlands of Northeast Turkey*, *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988).

16. V. A. Arutjunova-Fidanjan, «Iver» v vizantijskih istočnikah XI. v., *Vestnik Matenadaran* 11 (1973) 46-47.

17. Πρῶτος ἀντιλήφθηκε τὸ πρόβλημα ὁ Honigmann, *Ostgenze*, 178, και ξανά ὁ X. Μπαρτικιάν, ο.π.

18. *Sovety i rasskazy Kekavmena*, ἐκδ. G. Litavrin, Μόσχα 1972, 152.

19. I. και Π. Ζέπου, *Jus Graecoromanum I*, Ἀθήνα 1931, 247.

Πέρα όμως από την προφανή χρησιμότητά τους για τη διοικητική ιστορία, τὰ μολυβδόβουλλα μπορούν να μᾶς πληροφορήσουν για ιδεολογικά ρεύματα ἢ για ιδεολογικές θέσεις συγκεκριμένων ἀτόμων. Παρατηροῦμε, π.χ., ὅτι τὰ ἀνεικονικά σταυροειδῆ μονογράμματα συνηθίζονταν τὸν καιρὸ τῆς εἰκονομαχίας ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ σὲ παλιότερες καὶ σὲ μεταγενέστερες σφραγίδες. Ἐνα τέτοιο μονόγραμμα βρίσκουμε πάνω στὴ σφραγίδα τοῦ κουροπαλάτη Ἀρτάβασδου, ποὺ ἦταν ὁ γαμπρὸς τοῦ εἰκονομάχου Λέοντα Γ' τοῦ Ἰσαύρου (πίν. Β, ἀρ. 5). Τὸ βρίσκουμε ὅμως καὶ σὲ μιὰ ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα σφραγίδα ποὺ τοποθετεῖται μὲ βεβαιότητα πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς εἰκονομαχίας καὶ ποὺ ἀνήκε στὸ Βούλγαρο χαγάνο Tervel (πίν. Β, ἀρ. 6). Ὁ Tervel εἶχε βοηθήσει στρατιωτικὰ τὸν ἔκπτωτο Ἰουστινιανὸ Β' τὸ Ρινότμητο νὰ ξαναπάρει τὸ θρόνο του τὸ 705 καὶ γιὰ ἀνταμοιβή ὀνομάσθηκε καῖσαρ ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα αὐτό. Προφανῶς μόλις πῆρε τὸν τίτλο κι ἐνῶ ἦταν ἀκόμη στὴν Κωνσταντινούπολη, παρήγγειλε τὴ σφραγίδα του, στὴν ὁποία ἔχει χαραχθεῖ τὸ σταυροειδὲς μονογράφημα μὲ ἐπίκληση στὴ Θεοτόκο. Αὐτὸ εἶναι ἀξιολογητικὸ, ἅμα σκεφεῖ κανεὶς ὅτι, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, ὁ Tervel ποτὲ δὲν ἐκχριστιανίσθηκε καὶ ὅτι ὁ Βουλγαρικὸς λαὸς δέχθηκε τὸ βάπτισμα ἐνάμισυ αἰῶνα ἀργότερα. Ἡ ἐπίκληση στὴ Θεοτόκο θάδειχνε λοιπὸν ὅτι τὸ 705 ὁ Tervel ἄρχιζε κιόλας μιὰ βαθύτερη προσέγγιση πρὸς τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ θρησκεία τῶν Βυζαντινῶν; Ἡ μήπως τὸ μονόγραμμα χαράχθηκε ἐκεῖ χωρὶς ὁ χαγάνος νὰ γνωρίζει τὴν ἀκριβῆ σημασία του ἢ νὰ ἐνδιαφέρεται γι' αὐτήν, μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ ἀκολουθήσει τὴ μόδα τῆς Κωνσταντινούπολης; Ἡ τελευταία αὐτὴ ὑπόθεση δὲν εἶναι ἀπίθανη, ἂν σκεφεῖ κανεὶς πόσο μεγάλη ἦταν τότε ἡ ἀκτινοβολία τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας. Ἀλλωστε, τὰ βυζαντινὰ πρότυπα εἶναι πασιφανῆ καὶ στὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς σφραγίδας, ὅπου βλέπουμε τὸν ἴδιο τὸν Tervel σὲ τύπο παρόμοιο μὲ τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα.

Στὸν τομέα τῶν θρησκευτικῶν ιδεολογιῶν μιὰ μελέτη πρέπει νὰ γίνει γιὰ τὶς ἐπικλήσεις ποὺ ἐμφανίζονται τόσο τρεχόντως στὰ μολυβδόβουλλα. Π.χ. οἱ ἐπικλήσεις Κύριε ἢ Θεοτόκε βοήθει, γνωστὲς ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα, ἐπικρατοῦν μὲ τὴν ἀναστήλωση τῶν εἰκόνων τὸν 9ο αἰῶνα· τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας ὅμως καὶ ἀκόμη παλιότερα, ὅταν ἡ ἀγιότητα τῆς Θεοτόκου εἶχε ἀμφισβητηθεῖ καὶ ὁ πρωταρχικὸς ρόλος τῆς Ἀγίας Τριάδας ὑπογραμμίζοταν ἀδιάκοπα ἀπὸ ὀρισμένες θεολογικὲς τάσεις, συναντᾶμε συχνὰ τὴν ἐπίκληση Ἀγία Τριάς βοήθει, ἐνῶ ἄλλοι ἰδιοκτῆτες μολυβδοβούλλων θεωροῦσαν ἀπαραίτητο νὰ χαράξουν πάνω στὴ σφραγίδα τους τὴ δήλωση πὼς ἦταν δοῦλοι τῆς Θεοτόκου²⁰. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ

20. Πολυάριθμα παραδείγματα: Zacos-Veglery, πρβλ. τὸ εὔρετήριο, σελ. 1936-1939.

σφραγίδες χρησιμοποιούνταν από διάφορους ιδιωτές — διακεκριμένους ιδιωτές, αφού είχαν σφραγίδα — ως μέσο με το οποίο έπαιρναν θέση στις ιδεολογικές συγκρούσεις της εποχής τους. Το υλικό είναι άφθονο· μια προσωπογραφική μελέτη των σφραγίδων αυτών θα μπορούσε να ανανεώσει τις απόψεις μας για την κοινωνική βάση των θεολογικών ρευμάτων κατά τους 6ο-8ο αιώνες.

Άλλο ανάλογο ερώτημα θα μπορούσε να τεθεί στις μετα-εικονοκλαστικές σφραγίδες σχετικά με την εικόνα που ο κάθε κάτοχός τους επέλεγε. Υπάρχουν πάντοτε οι άνεικονικές σφραγίδες, που συχνά διακοσμούνται με μονογραφήματα ή και με σταυρούς, άπλους (πίν. Β, άρ. 7) ή διακοσμημένους. Πιο συχνά όμως βρίσκουμε ιερές απεικονίσεις. Αν εξαιρέσει κανείς τους διάφορους τύπους της Παναγίας, εξαιρετικά συνηθισμένους, και των οποίων η ποικιλία και η εξέλιξη παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον (βλ. πίν. Β, άρ. 8α-γ), συναντάμε συχνά τον άγιο, του οποίου ο ιδιοκτήτης έφερε το όνομα: στη σφραγίδα κάποιου Συμεών, απεικονίζεται ο "Άγιος Συμεών ο Στυλίτης (πίν. Β, άρ. 9). Άλλοτε πάλι ο άγιος επιλεγόταν επειδή είχε ιδιαίτερους δεσμούς με μια πόλη. Ο "Άγιος Τίτος στις σφραγίδες των μητροπολιτών Κρήτης²¹, ή "Αγία Εύφημία στους μητροπολίτες Χαλκηδόνας²², ο "Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων στους μητροπολίτες Εύχαιτών, ο "Άγιος Θεόδωρος ο στρατηλάτης στους μητροπολίτες Εύχαινας²³, κ.ο.κ. Υπάρχουν εικόνες που διετέλεσαν φαίνεται οικογενειακά παλλάδια· σ' όλες τις σφραγίδες της οικογένειας των "Αγγέλων, που έδωσε αυτοκράτορες στα τέλη του 12ου αιώνα, εικονίζεται ο Εύαγγελισμός της Θεοτόκου, με την κυρίαρχη μορφή του άρχαγγέλου Γαβριήλ. Η άριστοκρατική οικογένεια έχει μιαν εικόνα ως σύμβολό της²⁴.

Οι μεγάλες συλλογές σφραγίδων που υπάρχουν, του Dumbarton Oaks στη Washington (17000 κομμάτια) ή του Ermitage στο Leningrad (16000 κομμάτια) ή οι μικρότερες συλλογές του Νομισματικού Μουσείου "Αθηνών, του Παρισιοῦ, του Λονδίνου, της Βιέννης, του μακαρίτη Ζάκου στη Βασιλεία, αποτελούνται σε σημαντικό

21. Laurent, Corpus V/1, άρ. 619, 622 — Zacos-Veglery, άρ. 1293, 1294.

22. Laurent, Corpus V/1, άρ. 401-403. Πρβλ. Zacos-Veglery, άρ. 1244, 1245.

23. Ξεκινώντας από μια τέτοια σφραγίδα προσπάθησα να ταυτίσω τή μεσαιωνική Εύχαινα, κέντρο λατρείας του "Αγ. Θεοδώρου του στρατηλάτη, με το τωρινό Corum: N. Oikonomidès, Le dédoublement de Saint Théodore et les villes d'Euchaita et d'Euchanea, *Analecta Bollandiana* 104 (1986) 327-335.

24. Π.χ., Zacos-Veglery, άρ. 2738, 2741, 2743, 2744.

ποσοστό από σφραγίδες άγνωστης προέλευσης — συνήθως πρόκειται για μολυβδόβουλλα που βρέθηκαν στη θάλασσα του Μαρμαρά στην Κωνσταντινούπολη και που προέρχονται από μπάζα της πόλης που πετάχτηκαν στην άκρογιαλιά. "Όταν όμως μπορεί να καθορισθεί ο τόπος όπου βρέθηκε μια σφραγίδα, το ενδιαφέρον αυξάνεται. Υπάρχουν μερικά έξαιρετικά σφραγιστικά εύρηματα που υπογραμμίζουν τα παραπάνω.

Στο μουσείο του Lwow (ή Lemberg) της Ουκρανίας (μέχρι το 1945 ή πόλη άνηκε στην Πολωνία) φυλάσσονται μερικά μολυβδόβουλλα, ανάμεσα στα όποια και ένα του Κατακαλών Κεκαυμένου, μαγίστρου και δουκός 'Αντιόχειας, γνωστοῦ στρατιωτικοῦ του 11ου αιώνα, ο οποίος πραγματικά κυβέρνησε την 'Αντιόχεια του 'Ορόντη το 1056²⁵. Το μολυβδόβουλλο αυτό αγοράσθηκε από το αρχαιοπωλεῖο Walla και Nuber της Βουδαπέστης μαζί με άλλα τέσσερα κομμάτια. "Όλα φαίνεται πως προέρχονται από την περιοχή του Δούναβη, αφού ανάμεσά τους βρίσκεται και η σφραγίδα ενός δουκός Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας και Σερβίας²⁶. Μεγάλη ή απόσταση ανάμεσα στην ἔδρα του Κεκαυμένου και στο σημείο όπου κατέληξε το μολυβδόβουλλό του. Κατά σύμπτωση, όμως, ο ιστορικός Σκυλίτζης μάς διηγείται μια ιστορία που επιτρέπει να καταλάβουμε το δυσεξήγητο αυτό εύρημα. Χρόνια πριν διορισθεί στην 'Αντιόχεια, ο Κεκαυμένος είχε διατελέσει κυβερνήτης του Παραδουνάβου, με ἔδρα την πόλη της Δρίστρας. Τότε είχε γνωριστεί με διάφορους Πετσενέγους, βάρβαρους νομάδες, που ζούσαν στην άριστερη ὄχθη του Δούναβη, στη σημερινή Ρουμανία. Κατόπι μετατέθηκε. "Όταν όμως έγιναν οι μεγάλες εισβολές των Πετσενέγων στη Βουλγαρία, ο Κεκαυμένος πήρε μέρος στην ἐκστρατεία ἐναντίον τους. Κατά τη μεγάλη ἡττα των Βυζαντινῶν το 1050, τραυματίσθηκε κι ἐγκαταλείφθηκε στο πεδίο της μάχης. Τὸν βρήκε όμως ἕνας Πετσενέγος φίλος του, που σκύλευε τούς νεκρούς, τὸν πήρε στη σκηνή του κι ἔτσι τοῦ ἔσωσε τὴ ζωή²⁷. Ἐφοῦ θεραπτεύθηκε, ο Κεκαυμένος γύρισε στην Κωνσταντινούπολη και κατόπι διορίστηκε στην 'Αντιόχεια, ἀπ' ὅπου, ὑποθέτουμε, θὰ ἔστειλε ἕνα γράμμα στην περιοχή του

25. V. Laurent, La chronologie des gouverneurs d'Antioche sous la seconde domination byzantine, *Mélanges de l'Université Saint Joseph* 38/10 (1962) 243.

26. I. Swiencickij, Byzantinische Bleisiegel in der Sammlungen von Lwow, *Sbornik v pamet na Prof. Petŭr Nikov*, Sofia 1940 (*Izvestija na Bŭlgarskoto Istoričesko Društvo* 16-18) 434-441, ἀρ. 11 (Κεκαυμένος) και 12 (στρατηγὸς Σερβίας).

27. Scylitzes, Thurn, 469.

Δούναβη, σ' ένα παλιό συνάδελφο που ύπηρετοῦσε ἀκόμη ἐκεῖ ἢ ἴσως στὸν Πετσε-νέγο φίλο καὶ σωτήρα του. Τὸ γράμμα ἔφθασε στὸν προορισμό του. Ἀνοίγοντάς το νὰ τὸ διαβάσει, ὁ παραλήπτης πέταξε ἔξω ἀπὸ τὴ σκηνή του τὸ ἄχρηστο πιά μολυβδόβουλλο, πού κατέληξε σήμερα στὸ μουσεῖο τοῦ Lwow καὶ προκάλεσε τὸ γράψιμο τῆς παραπάνω παραγράφου.

Μὲ κάτι τέτοιες πληροφορίες ὁ Μεσαιωνικὸς κόσμος γίνεται πιὸ ἀνθρώπινος καὶ θυμόμαστε γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὅτι, ὅπως δείχνουν κι οἱ βίοι ἀγίων, οἱ μεσαιωνικοὶ ἄνθρωποι ταξίδευαν πολὺ καὶ μακριά — κι ἀκόμη περισσότερο ταξίδευαν τὰ γράμματά τους, μέσα στὴν αὐτοκρατορία καὶ στοὺς τόπους τῶν βαρβάρων — πού ἦταν, φαίνεται, λιγότερο βάρβαροι ἀπ' ὅσο τοὺς φανταζόμαστε. Τέτοια σφραγιστικά εὐρήματα ὑπάρχουν πολλά· σὲ ἀνασκαφὲς πού ἔγιναν σὲ Ρουμανικὸ ἔδαφος βρέθηκαν πολλὲς σφραγίδες Βυζαντινῶν ὑπαλλήλων ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἀποδεικνύοντας ὅτι ὑπῆρχαν τακτικὲς ἐπικοινωνιῆς ἀνάμεσα στὰ δύο ἀπομακρυσμένα αὐτὰ μέρη τῆς αὐτοκρατορίας — ἐπικοινωνιῆς πού ἦταν ὡς τώρα ἄγνωστες καὶ πού πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν. Βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα βρέθηκαν ἀκόμη καὶ στὴν Ἀγγλία: στὸ Winchester οἱ ἀνασκαφὲς ἔφεραν σὲ φῶς τὴ σφραγίδα τοῦ Ἰωάννου πρωτοσπαθαρίου ἐπὶ τοῦ θεοφυλάκτου κοιτῶνος καὶ ἐκ προσώπου τοῦ πανθέου (δηλ. ἐνὸς μέλους τῆς ὑπηρεσίας ἀσφαλείας τοῦ αὐτοκράτορα)²⁸. Δὲν ἔχουμε δυστυχῶς κείμενα πού νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ φανταστοῦμε μὲ ποιὰ περιπετειώδη — ἢ μὴ περιπετειώδη — ἱστορία οἱ σφραγίδες αὐτὲς ἔφτασαν στὴ μακρινὴ Βρετανία.

Τὰ μολυβδόβουλλα ἦσαν ἀντικείμενα εὐτελεῖ. Ὅπως καὶ τὰ μικρῆς ἀξίας χάλκινα κέρματα, βρίσκονται μονάχα στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχικοῦ τους προορισμοῦ — ἐνῶ ἀντίθετα τὰ χρυσὰ νομίσματα, πού χρησίμευαν γι' ἀποθησαυρισμό, ταξίδευαν μεγάλες ἀποστάσεις ὅποτεδήποτε ὁ ἰδιοκτῆτης τους χρειάζοταν νὰ μετακινηθεῖ γιὰ δουλειῆς ἢ γιὰ λόγους ἀσφάλειας. Ἀλλωστε φαίνεται ὅτι τὰ εἰσερχόμενα μολυβδόβουλλα, πού ἔχαναν τὴν ἀξία τους μόλις ἀποσφραγιζόταν τὸ γράμμα, λιώνονταν ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες γιὰ νὰ χρησιμεύσουν στὴ σφράγιση ἄλλων ἐξερχόμενων γραμμαμάτων. Αὐτὰ πού βρίσκονται σήμερα, εἶναι μόνο ὅσα πετάχθηκαν ἀπὸ ἀμέλεια «ἔξω ἀπὸ τὸ παράθυρο» ἢ αὐτὰ πού ἐπὶ χρόνια ἔμειναν κρεμασμένα κάτω ἀπὸ ἕνα ἀνοικτὸ ἔγγραφο, τοῦ ὁποῖου ἐπιβεβαίωσαν τὴ γνησιότητα²⁹. Καὶ ὅπως συχνὰ τὰ μολυ-

28. Ἐκδ. V. Laurent, *The Numismatic Circular* 71 (1963) 93-96. Κι ἄλλες βυζαντινὲς σφραγίδες βρέθηκαν στὴν Ἀγγλία.

29. Γιὰ τὰ παραπάνω βλέπε τὴν μελέτη μου *The Lead Blanks used for Byzantine Seals*,

βδόβουλλα αυτά δείχνουν από ποιό σημείο της αυτοκρατορίας προέρχονται, ή μελέτη του τόπου εύρεσής τους μάς επιτρέπει να αποκαταστήσουμε τὰ σημεῖα πού ἐπικοινωνοῦσαν μεταξύ τους καὶ ἴσως τοὺς δρόμους ἀπὸ τοὺς ὁποίους γινόταν ἡ ἐπικοινωνία αὐτή.

Τέτοιες μελέτες μποροῦν νὰ γίνουν γιὰ ὅσες πόλεις ἀνασκάφτηκαν συστηματικά. Σκέφτομαι π.χ. τὴν Καρχηδόνα³⁰, τὴ μεσαιωνικὴ Κόρινθο³¹, τὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, τὴν Πέργαμο³², τὴν Ἐφεσο³³, τὴν Ἀφροδισιάδα³⁴, διάφορες τοποθεσίες τῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Ρουμανίας (τὰ εὐρήματα ἔχουν καταγραφεῖ ἀπὸ τὸν Barnea³⁵), τὸ φρούριο τοῦ Περνίκου κοντὰ στὴ Σόφια³⁶, καὶ κυρίως τὴ Μεσαιωνικὴ Μεγάλη Πρεσθλάβα³⁷, στὴν ὁποία οἱ Βούλγαροι ἀρχαιολόγοι εἶχαν ἓνα ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο σφραγιδολογικὸ εὑρημα, πού δημοσιεύεται τμηματικὰ ἀπὸ τὸν κύριο Ivan Jordanov. Ταύτισαν τὸ κτήριο πού χρησίμευε, φαίνεται, ὡς ἔδρα τοῦ Βυζαντινοῦ στρατηγοῦ τῆς πόλης μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη κατάληψή της ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τζιμισκῆ τὸ 971. Βρῆκαν στὸ κτήριο ἢ δίπλα του καμμιά τετρακοσάρια σφραγίδες, πού ὅλες χρονολογοῦνται ἀμέσως μετὰ τὸ 971 καὶ ἀσφαλῶς πρὶν ἀπὸ τὸ 986, ὅταν ξανακατέλαβαν τὴν πόλη οἱ ἐπαναστατημένοι Βούλγαροι τοῦ Σαμουήλ. Βρῆκαν δη-

Studies in Byzantine Sigillography, 97-103.

30. Cécile Morrisson-W. Seibt, Sceaux de commerciaires byzantins du VIIe siècle trouvés à Carthage, *Revue Numismatique* 6e ser., 24 (1982) 222-241 (μὲ ἐνδείξεις γιὰ παλιότερες ἐκδόσεις).

31. Οἱ σφραγίδες τῆς Κορίνθου δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὴν Gladys R. Davidson, *The Minor Objects (Corinth XII)*, Princeton 1952.

32. K. Regling, στὸ ἔργο τοῦ A. Conze, *Altertümer von Pergamon I*, Berlin 1913, 333-336.

33. Πρβλ. W. Seibt, *Drei byzantinische Bleisiegel aus Ephesos, Litterae numismaticae vindobonenses Roberto Goebel dedicatae*, Wien 1979, 145-154.

34. J. Nesbitt, *Byzantine Lead Seals from Aphrodisias*, *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983) 159-164.

35. I. Barnea, *Byzantinische Bleisiegel aus Rumänien*, *Βυζαντινὰ* 13/1 (1985) 295-312. Πρβλ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Sceaux byzantins de Dobroudja*, *Studies in Byzantine Sigillography*, 77-88.

36. Jordanka Jurukova, *Numizmatični i sfragistični pametnici (867-1195/1203)*, *Pernik II*, Sofia 1983, 110-138.

37. Πολυάριθμες δημοσιεύσεις τοῦ I. Jordanov. Βλ. τὸ τελευταῖο σχετικὸ ἄρθρο του στὶς *Studies in Byzantine Sigillography*, 89-96.

λαδή τὸ σύνολο τῶν σφραγίδων, πού κρέμονταν ἀκόμη ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τῆς διοίκησης, ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ τὸ ἐγκαταλείψουν ἐσπευσμένα. Βρίσκουμε πολλές σφραγίδες τοῦ ἴδιου προσώπου — maximum 29 σφραγίδες τοῦ στρατηγοῦ Λέοντα Σαρακηνόπουλου. Ἔχουμε δηλαδή μὲ τὶς σφραγίδες αὐτὲς μιὰ εἰκόνα τῶν εἰσερχομένων ἐγγράφων τῆς Βυζαντινῆς διοίκησης τῆς Πρεσθλάβας γύρω στὸ 980-986, μιὰ μοναδικὴ μαρτυρία πού μᾶς ἐπιτρέπει ἐπιτέλους νὰ μελετήσουμε τὴ Βυζαντινὴ διοίκηση στὴ λειτουργία της καὶ ὄχι στατικά, ὅπως συνήθως γίνεται μὲ τὴ μελέτη τῶν σφραγίδων ἄγνωστου τόπου εὑρεσης.

Ἡ περίπτωση τῆς Πρεσθλάβας δὲν εἶναι μοναδική. Παρόμοιο εὔρημα ἔγινε στὴν Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης, πού οἱ Ἄραβες κατέλαβαν τὸ 638. Τὸ πρόβλημα τοῦ εὔρηματος αὐτοῦ εἶναι πὼς πολλές ἀπὸ τὶς σφραγίδες τοῦ ἀρχείου δυστυχῶς διασκορπίστηκαν ἀπὸ μιὰ μπουλντόζα πού ἐκτελοῦσε ἔργα ἐκεῖ κοντὰ³⁸. Κάτι ἔμεινε ὅμως. Ἄλλο σφραγιστικὸ εὔρημα ἔγινε στὸ ὑπερῶο τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης^{38α}. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ παραδείγματα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐλπίζουμε ὅτι στὸ μέλλον καὶ ἄλλοι ἀρχαιολόγοι θὰ ἔχουν τὴν τύχη νὰ βροῦν παρόμοιους σιγιλλογραφικούς «θησαυρούς».

Ἄλλωστε δὲν εἶναι μόνο αὐτοὶ οἱ θησαυροὶ πού παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον. Καὶ τὰ τυχαῖα εὔρηματα σφραγίδων, πού συνήθως καταλήγουν — καὶ μένουν ἄγνωστα καὶ ἀδημοσίευτα — σὲ μικρὰ ἐπαρχιακὰ μουσεῖα, παρουσιάζουν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον. Παραδείγματος χάριν, οἱ σφραγίδες πού βρέθηκαν στὴν Κρήτη καὶ πού ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸ μακαρίτη Ξανθουδίδη καὶ ἀπὸ τὸν Τσουγκαράκη, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ δοῦμε ποιὲς ἄλλες περιοχὲς τῆς αὐτοκρατορίας ἀλληλογραφοῦσαν μὲ τὴ μεγαλόνησο³⁹. Ὁ Γιαννόπουλος δημοσίευσε μιὰ σφραγίδα τῆς Κεφαλληνίας πού βρέθηκε στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ἄργους⁴⁰. Ἡ Μάντω Καραμεσσίνη-Οἰκονομίδη τακτικὰ δημο-

38. Πρβλ. R. J. Bull, *The Excavation of a Sixth Century Administrative Building at Caesarea Maritima*, Third Annual Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers, New York 1977, 68.

38α. Πρβλ. τὴ μερικὴ δημοσίευση τοῦ Σ. Κίσσα στὸν τόμο *Θεσσαλονίκη. Ἱστορία καὶ Τέχνη*, Ἀθήνα 1986, 100-102.

39. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία καταγράφεται στὸ πιὸ πρόσφατο ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα αὐτά: D. Tsougarakis, *Sceaux byzantins de Crète*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 108 (1984) 731-734.

40. D. Yannopoulos, *Le sceau byzantin du stratège de Céphalonie trouvé à Argos*, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 108 (1984) 614-618.

σιεύει ή αναφέρει (στο Bulletin de Correspondance Hellénique) σφραγίδες που προέρχονται από ανασκαφές ή τυχαία εύρηματα στον Έλλαδικό χώρο. Βέβαια τὰ εύρηματα αυτά έχουν αύξημένο ενδιαφέρον, όταν για κάθε μολυβδόβουλλο μπορούμε να προσδιορίσουμε τὸ ανασκαφικό περιβάλλον στο ὁποῖο βρέθηκε.

Ἡ μελέτη τῶν σφραγίδων εἶναι ακόμη στα σπάργανα. Μόλις τὸν Αὐγουστο τοῦ 1986, με τὴν εὐκαιρία τοῦ 17ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν στὴν Washington, ἔγινε για πρώτη φορά διεθνῆ συνάντηση σφραγιδολογίας και συζητήθηκαν προβλήματα μεθοδολογικά. Τὰ πρακτικά τῆς συνάντησης αὐτῆς δημοσιεύονται (πρβλ. ὑποσ. 1). Ἡ ἐπόμενη συνάντηση προβλέπεται να γίνει τὸ Μάιο τοῦ 1988 στὴν Ἀθήνα. Οἱ συναντήσεις αὐτὲς ἀποσκοποῦν στο να διοργανώσουν τὲς σπουδὲς σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο και να θέσουν τὲς μεθοδολογικὲς βάσεις που ἀνταποκρίνονται στὲς ἰδιουτυπίες τῶν μολυβδοβούλλων. Ἡ μεθοδολογική αὐτὴ προετοιμασία με διεθνῆ συμμετοχή εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση για ἀποδοτικὴ ἐξέλιξη τῆς ειδικότητας και για τὸν προγραμματισμὸ μεγάλων ἐκδόσεων που θὰ χρησιμοποιοῦν τὴ νέα τεχνολογία. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς ἐτοιμάζονται κιόλας ἀπὸ τὰ μουσεῖα που ἔχουν τὲς μεγάλες συλλογές, παρὰ τὲς φαινομενικὰ ἀνυπέρβλητες οἰκονομικὲς δυσκολίες που παρουσιάζουν. Λεῖπει ὅμως ὁ συντονισμὸς, και τὸ κενὸ αὐτὸ ἐλπίζουμε πὼς θὰ πληρωθεῖ ἀπὸ τὲς διεθνεῖς συναντήσεις που προτείνονται.

Ἐνα δεύτερο desideratum προσιδιάζει στὲς χώρες που διετέλεσαν τμήματα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Πρόκειται για τὴ συστηματικὴ καταγραφή και δημοσίευση τῶν μικρῶν συλλογῶν σφραγίδων ἀπὸ τὰ ἐπαρχιακὰ μουσεῖα, ὅσο εἶναι δυνατό με ἀκριβεῖς πληροφορίες για τὸν τόπο και τὸ ανασκαφικὸ στρῶμα στο ὁποῖο βρέθηκαν. Μιὰ τέτοια ἔρευνα πρέπει να ἀναληφθεῖ χωριστὰ για κάθε χώρα και σὲ στενὴ συνεργασία με τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία τῆς χώρας αὐτῆς. Πρόκειται για χρονοβόρα ἐργασία, που προϋποθέτει μετάβαση ειδικοῦ στὲς ἐπαρχιακὲς συλλογές. Ὅταν ὅμως ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐπεκταθεῖ και συμπληρωθεῖ, τότε μπορεῖ κανεὶς να ἐλπίζει σὲ μιὰ συστηματικὴ δημοσίευση, και ἴσως σὲ ἕνα χάρτη και θὰ δείχνει καθαρὰ τὲς ἐπαφές και τὸ εἶδος τῶν ἐπαφῶν ἀνάμεσα στα διάφορα τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας.

Ἐμεῖς οἱ Βυζαντινολόγοι συχνὰ παραπονιόμαστε για τὴ φτώχεια τῶν πηγῶν που διαθέτουμε. Δὲν δικαιούμαστε να παραμελήσουμε τὸ μόνο ἄφθονο πρωτότυπο ὑλικὸ που ἔχουμε, τὰ μολυβδόβουλλα — ὑλικὸ τοῦ ὁποῖου μερικὲς δυνατὲς χρήσεις προσπάθησα να ἰχνογραφήσω.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Οι σφραγίδες που εκδίδονται εδώ προέρχονται όλες από τη συλλογή του Dumbarton Oaks, τής οποίας τον κατάλογο έτοιμάζω από χρόνια. Πολλών από αυτές οι φωτογραφίες έχουν δημοσιευθεί σε ένα φυλλάδιο, που αποσκοπεῖ νὰ παρουσιάσει τὴ συλλογή στο εὐρύτερο κοινό: N. Oikonomides, *Byzantine Lead Seals* (Dumbarton Oaks. Byzantine Collection Publications, ἀρ. 7), Washington D. C. 1985.

1. Ἀνώνυμη σφραγίδα τοῦ 11ου αἰ. μετὰ τὴν ἐπιγραφή ο ὄ σφραγίς εἰμι, τὴν γραφήν γνῶθι βλέπων (DO 55.1.3547). Ὑποθέτουμε ὅτι τέτοιες σφραγίδες χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἐπαγγελματίες γραφεῖς.

2. Ἀνώνυμη σφραγίδα, στὴν ὁποία ἀπεικονίζονται ἓνα λεοντάρι καὶ μιὰ πάπια πού κρατᾷ στο ράμφος τῆς ἓνα φύλλο κισσοῦ (DO 58.106.5318).

3. Τρία αὐτοκρατορικά πορτραῖτα τοῦ 9ου καὶ 10ου αἰώνα ἀπὸ μολυβδόβουλλα.

α) Ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη (797-802) μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκθρόνιση καὶ τύφλωση τοῦ γιοῦ τῆς Κωνσταντίνου (DO 58.106.504)⁴¹.

β) Ὁ αὐτοκράτωρ Νικηφόρος ὁ Α' (802-811), ὁ διάδοχος τῆς Εἰρήνης (DO 55.1.4285)⁴².

γ) Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος Ζ' (945-959), ἀφοῦ πιά ἔμεινε μόνος στο θρόνο (DO 58.106.575)⁴³.

4. Σφραγίδα τῶν μέσων τοῦ 11ου αἰώνα (DO 58.106.5502). Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ὑπάρχει ἀπεικόνιση τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ κάθετη ἐπιγραφή Ὁ ἄ(γιος) Νικόλα(ο)ς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἡ ἐπιγραφή:

41. Ἐκδ. Zacos-Veglery, ἀρ. 41.

42. Ἐκδ. Zacos-Veglery, ἀρ. 43.

43. Ἐκδ. Zacos-Veglery, ἀρ. 70.

[Κύριε] β(οή)θ(ει) τῷ σῶ δού(λφ) Μιχ(αήλ) β(ασιλικῶ) κου-
ράτ(ωρι) Μανζηκ(ί)ερτ(ε) (καί) τ(ῆς) Ἔσω Ἡβιρ(ίας) τ(ῶ) Κα-
τ(α)φλ(ῶ)ρ(ον)

Τὰ ὀλοκάθαρα σημάδια συντομογραφιῶν ἐπιτρέπουν νὰ ἀποκαταστήσουμε τὴ
γραφὴ Μανζικίερτε, πὺ μαρτυρεῖται ἀκριβῶς ἔτσι ἀπὸ πολλὲς πηγές, ὅπως
π.χ., τὸ χρονικὸ τοῦ Σκυλίτζη⁴⁴.

5. Σφραγίδα τοῦ κουροπαλάτη Ἄρταβάσδου, πὺ χρονολογεῖται μὲ βεβαιότητα
ἀνάμεσα στὰ ἔτη 718 καὶ 741 (DO 55.1.700). Ἄπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἔχει τὴ μονο-
γραμματικὴ ἐπίκληση στὴ Θεοτόκο, ἀπὸ τὴν ἄλλη μιὰ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα καὶ
τοὺς τίτλους τοῦ ἰδιοκτήτη. Τὸ κείμενο τῆς σφραγίδας διαβάζεται ὡς ἐξῆς: Θεο-
τόκε βοήθει τῷ δούλφ σου Ἄρταυάσδω πατρικίῳ καὶ κουραπα-
λάτῃ⁴⁵.

6. Σφραγίδα τοῦ Βούλγαρου Χαγάνου Tervel (DO 58.106.4932)⁴⁶. Ἄπὸ τὴ
μιὰ πλευρὰ βρίσκουμε τὸ σταυροειδὲς μονογράφημα πὺ διαβάζεται ὡς Θεοτόκε
βοήθει καὶ τὴν ἐπιγραφὴ Τερβελλίου καίσαρος. Ἄπὸ τὴν ἄλλη βλέπουμε
τὸν ἴδιο τὸν Tervel μὲ δόρυ καὶ ἀσπίδα — σὲ τύπο ὅμοιο μὲ αὐτὸν πὺ ὁ αὐτοκράτο-
ρας Κωνσταντῖνος Δ' χρησιμοποιοῦσε στὰ νομίσματά του μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι ὁ
Tervel ἔχει ἀκάλυπτο τὸ κεφάλι του.

7. Λεπτοχαραγμένη σφραγίδα ἐνὸς στρατηγοῦ τοῦ θέματος τοῦ Αἰγαίου Πελά-
γους τοῦ 10ου αἰῶνα (DO 55.1.1424)⁴⁷. Ἄπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἔχει ἓνα σταυρὸ πάνω
σὲ τέσσερα σκαλοπάτια καὶ μία κυκλικὴ ἐπίκληση, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ συνηθισμένη
ἀλλὰ ἀνορθόγραφη ἐπιγραφὴ μὲ πολλὲς συντομογραφίες: Κύριε βοήθει τῷ σῶ
δούλφ Διμητρίῳ βασιλικῶ σπαθαροκανδιδάτῳ καὶ στρατηγῶ τοῦ
Ἐγαίου Πελάγους.

44. Scylitzes, Thurn, 462.

45. Ἐκδ. Zacos-Veglery, ἀρ. 1742 καὶ Oikonomides, Dated seals, ἀρ. 32.

46. Ἐκδ. Zacos-Veglery, ἀρ. 2672 καὶ Oikonomides, Dated Seals, ἀρ. 26.

47. Ἐκδ. N. Oikonomides, The Usual Lead Seal, *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983) 151.

8. Μιά σειρά από άπεικονίσσεις τῆς Παναγίας με τὸ μετάλλιο τοῦ Χριστοῦ μπρὸς στὸ στῆθος τῆς.

α) Ἐτεχνή σφραγίδα τοῦ 6ου-7ου αἰώνα. Ἐπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ βρῖσκει κανεὶς τὸ μονογράφημα Θεοδώρου (DO 58.106.3155)⁴⁸.

β) Ἡ σφραγίδα τοῦ πατριάρχῃ Φωτίου (858-867, 877-886)⁴⁹, με τὴ Θεοτόκο σὲ τύπο παρόμοιο πρὸς ἓνα μωσαϊκὸ πὸ βρῖσκόταν στὴ δυτικὴ ἄψίδα τῆς Ἁγίας Σοφίας (DO 47.2.2.). Εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ μωσαϊκὸ αὐτὸ εἶχε πρωτοκατασκευασθεῖ ἐνῶ ὁ Φώτιος ἦταν πατριάρχῃς⁵⁰.

γ) Ἡ σφραγίδα τοῦ σεβαστοῦ καὶ μεγάλου δρουγγαρίου τῆς βίγλης Κωνσταντίνου Κομνηνοῦ, πὸ κατεῖχε τὰ ἀξιώματα αὐτὰ τὸ 1143 καὶ τὸ 1147 (DO 58.106.5424)⁵¹. Ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὶς προηγούμενες δύο σφραγίδες.

9. Σφραγίδα με τὴν ἀνορθόγραφῃ ἐπιγραφῇ Θεοτόκε βοήθει Συμεὸν βασιλικῶ πρωτοσπαθαρίῳ καὶ ἐπὶ τῶν οἰκιακῶν (Fogg Museum of Art 39). Στὴν ἄλλη ὄψη παρίσταται ὁ Ἅγιος Συμεὼν ὁ Στυλῖτης πάνω στὴν κολόνα του.

48. Ἐκδ. Zacos-Veglery, ἄρ. 1213.

49. Πολλὲς ἐκδόσεις. Πρβλ. Oikonomides, Dated Seals, ἄρ. 53.

50. Πρβλ. C. Mango, Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul, Washington D.C. 1962, 78-80. Τὸ ψηφιδωτὸ ἔχει τῶρα ἐξαφανισθεῖ, τὸ εἶχαν ὁμως δεῖ καὶ ἀντιγράψει οἱ ἀδελφοὶ Fossati καὶ ὁ Saltzenberg.

51. Laurent, Corpus II, ἄρ. 895 (με κατάλογο τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων).

SUMMARY

Byzantine Lead Seals as a Historical Source

Lead bullae, that all Byzantines, mainly officials, used for closing or authenticating letters and other documents, are preserved in large numbers and constitute a major source for historical and art historical studies. Excepting some anonymous seals, probably used by professional scribes for letters commissioned to them, most bullae bear the name(s) and title(s) of their owners. They thus provide information for all aspects of Byzantine life: for prosopography, for administrative history, for geography (cf. seal no. 4 of a curator of Mantzikert and Interior Iberia; this places Interior Iberia in the vicinity of Mantzikert and invites reconsideration of Constantine IX's much denounced «demobilization» of the Iberian army); for the evolution of styles (no. 3) and of iconographies (no. 8); for the development of ideologies in Byzantium and in Bulgaria (nos. 5 and 6); and about the attitude manifested in this matter by seal owners when selecting the invocations or the iconography of their bulla.

Seals traveled considerable distances: a letter of Katakalon Kekaumenos, doux of Antioch, seems to have traveled to the Danube. Byzantine seals have been found in excavations in England. Seals of Eastern Asia Minor and Cyprus are found in Rumania, etc. It is consequently imperative to make a separate study of lead bullae found in excavations, preferably with their archaeological context. Particularly instructive in this respect are the seals found in Preslav, representing what the Byzantines left with their archives when they abandoned the city ca 986. A similar find is reported for Caesarea Maritima, abandoned in 638. Another one in St. Sophia of Thessaloniki. Moreover, it would be interesting to know the holdings of small provincial museums on territories that belonged to Byzantium: their seals usually come from local finds and sometimes indicate what parts of the empire were in contact with this region.

Byzantine Sigillography is a new specialty that should be organized on an international basis and on a solid methodological footing. This can be achieved through international colloquia, such as the one held for the first time in Washington on the occasion of the 17th International Congress of Byzantine Studies (August 1986).